

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

FarDU
ILMIY
XABARLAR-

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

2023
MAXSUS SON

НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Э.Б.Ягьяева	
Дифференцированный метода обучения при изучении иностранного языка и организации самостоятельной работы студентов.....	114
М.К.Мавлюда	
O'qituvchi kompetensiyasining o'ziga xos xususiyatlari.....	117
G.A.Asomiddinova	
Qahramon xarakterini yaratishda badiiy nutq imkoniyatlari va muallif mahorati.....	120
N.K.Abbasova, Z.Q.Xakimova	
Speech act as an important function of communication.....	125
Sh.R.Muydinov	
Linguoculturological description of zoonym composite partial similarities.....	128
M.Madaminova	
Exploring the persuasive power of publicistic style: utilizing proverbs and sayings in english lesson.....	130
Sh.M.Yusufjonova	
Frazeologizmlar taqiqi.....	134
Ш.И.Аскарова	
К проблеме языковой интерференции и билингвизма при изучении третичного языка.....	137
Ш.И.Аскарова	
К вопросу трансфера и интерференции при изучении немецкого после английского языка.....	141
Sh.Sh.Dadabayeva	
Tarjimada so'zning kontekstdagi ma'nosini aniqlash usullari.....	148
Sh.Sh.Dadabayeva	
Tarjima jarayonida vaziyatning o'rganilishi.....	152
Sh.Y.Usmonova	
Cognitive analysis of landscape terms in uzbek and english languages.....	159
Sh.Y.Usmonova	
O'zbek va ingliz tillarining terminologik tizimida landshaft terminlarining o'rni.....	162
Z.Sh.Pazilova	
Nemis xalqida dafn marosimining o'tkazilishi.....	167
Z.Sh.Pazilova	
O'zbek va nemis xalqlarida to'y bilan bog'liq shaxs nomlari.....	170
R.U.Axrorova	
Lingvomadaniyatshunoslik: lingvokulturema va logoepistema.....	173
O.O.Bobokalonov, R.U.Akhrorova	
Shifonemas in phraseological units related to the period of youth.....	178
R.U.Axrorova	
Fransuz ertaklarida yoshga oid reprezentlarning leksik-semantik va milliy-madaniy xususiyatlari.....	182
Z.M.Abdullaev	
Nemis tili ismlari motivlari va ism tanlashga ta'sir etuvchi omillar.....	185
Z.M.Abdullaev	
Nemis tilida atoqli otlar va ularning tasnif etilishi.....	188
I.R.O'rinboyev	
Ba'zi na'matak (<i>Rosa</i>) turlarining Farg'ona shahrida tarqalishi va dorivorlik xususiyatlari.....	190
I.D.Yakubov	
Separator-tozalagich qurilmasining parametrlari.....	193
M.Nazarov, A.T.Maxsudaxon	
Javdarni jadal texnologiyada parvarishlash.....	201
Ё.Г.Абдуганиев	
Получение и свойства производных перфторакриловой и перфторметакриловой кислоты.....	205
D.M.Ahmedova	
Ekologik munosabatlarning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari.....	215

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI LANDSHAFT TERMINLARINING SEMANTIK TAHLILI

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛАНДШАФТНЫХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

SEMANTIC ANALYSIS OF LANDSCAPE TERMS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Usmonova Shaxnoza Yoqubjon qizi¹¹Tabiiy yo'nalishlar bo'yicha chet tillari kafedrasasi o'qituvchisi**Annotatsiya**

Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi landshaft terminlarining semantik tahlil qilingan va uning nutqimizda qo'llanilishi, olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari tahlil qilingan. Shuningdek landshaft so'zining ma'nosi va bu so'zni tilshunoslikga kirib kelishi va o'zbek va ingliz tillaridagi landshaft arxisemali atamalarning morfologik xususiyatlari yoritilib berilgan.

Аннотация

В статье анализируется семантика ландшафтных терминов в узбекском и английском языках, их употребление в нашей речи, а также научные исследования ученых. Также выделено значение слова ландшафт и внедрение этого слова в лингвистику и морфологические особенности терминов с ландшафтными архетипами в узбекском и английском языках.

Abstract

The article analyzes the semantics of landscape terms in the Uzbek and English languages, their use in our speech, and the scientific research works of scientists. Also, the meaning of the word landscape and the introduction of this word into linguistics and the morphological features of terms with landscape archetypes in Uzbek and English languages are highlighted.

Kalit so'zlar: landshaft, arxisema, sfera, antropogen, ibora, leksema, leksik birlik, biosfera.

Ключевые слова: ландшафт, архисема, сфера, антропогенное словосочетание, лексема, лексическая единица, биосфера.

Key words: landscape, archiseme, sphere, anthropogenic, phrase, lexeme, lexical unit, biosphere.

KIRISH

O'zbek tilshunosligida tilning turli sohalariga mansub bo'lgan lug'aviy birliklarni o'rganishga va ularga xos xususiy holatlarni tadqiq etishga bag'ishlangan bir qator lingvistik izlanishlar mavjud bo'lib, mazkur tadqiqotlar ma'lum bir sohaning ichki tuzilishi bilan aloqador tushunchalar, ularning til sistemasida tutgan o'rnining keng va atroflicha yoritilganligi bilan qimmatlidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Lingvistik izlanishlarda termin tushunchasi turlicha talqin etilgan. Xususan, o'zbek tilshunosligida termin va terminologiya bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borgan A.Madvaliyev terminning chegaralangan leksik qatlamga mansub lug'aviy birlik sifatida terminologik tadqiqotlarning asosiy obyekti va terminologik lug'atlar yaratishda muhim manba ekanligini ta'kidlab o'tadi.

G'.Ismoilovning "O'zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo'lishi" deb nomlangan tadqiqot ishi o'zbek tili terminologik sistemasining semantik tahliliga bag'ishlanganligi bilan diqqatga sazavor. Olim bu tadqiqot ishida terminlarning hosil bo'lish usullari va ularning taraqqiyotiga atroflicha to'xtalib o'tadi.

Landshaft termini geografiya, arxitektura, shaharsozlik va ekologiya kabi bir qator bilim sohalarida keng qo'llaniladi. Shu bilan birga, landshaft terminlari ko'p hollarda noaniq semantikaga ega. Qo'llanilgan terminlarning ma'nosi to'liq tasavvur bermaydi.

XVIII asrning 2-yarmida geografiyada "Landshaft" termini keng qo'llanila boshlandi. Shunday qilib, o'zbek va rus tillarida *landshaft*, nemis tilida *Landschaft*, ingliz tilida *Landscape*, fransuz tilida – *Paysage*, ispan tilida – *Paysage*, chex tilida – *Krařina* tushunchasi tarixan yer yuzasini o'rganuvchi fan sifatida fizik geografiyada shakllangan. Geosfera yoki geografik qobiq deb ataladigan sayyoramiz yuzasi uchta asosiy sferadan iborat: litosfera (yer qobig'i), gidrosfera (suv qobig'i) va atmosfera (havo qobig'i). Hozirgi vaqtda geografik qobiqning bir qismi sifatida turli funksiyalarga ega yigirmadan ortiq "sferalar" ajralib turadi.

Biosfera alohida "sfera" sifatida ajralib turadi. Ratzelning ta'rifiga ko'ra, biosfera nomi ostida

Yerda joylashgan barcha organizmlarning yig'indisi nazarda tutilgan. Ammo bu ma'noda termin ilmiy jamoatchilik tomonidan qabul qilinmadi va amalda unutildi. Faqat V.I.Vernadskiy biosfera terminiga hozirgi zamon ma'nosini berdi; biosfera deganda u hayot bilan to'yingan Yer qobig'ini nazarda tutgan.

Ana shu makonda inson, insoniyat jamiyati ya'ni hayot rivojlanadi. Birgalikda bu barcha "sferalar" maxsus hududiy tuzilma - landshaftlardan tashkil topgan Yerning landshaft qobig'ini tashkil qiladi.

Shuning uchun geosfera landshaft qobig'i bilan deyarli bir xil, ammo ular strukturaviy jihatdan farqlanadi. Geosferaning elementlari turli xil "sferalar" (litosfera, gidrosfera, biosfera va boshqalar)dan iborat. Landshaftning elementlari turli xil manzaraviy hududiy tizimlar bilan ifodalanadi.

Shunday qilib, fizik geografiyada landshaft hududiy tabiiy tizim yoki kompleks bilan belgilanadi. Geografik jihatdan hududiy bo'linishi (taksonizatsiya)ning asosiy kategoriyasidir.

Geografiyada landshaft tipologik tabiiy komplekslarni umumlashtiruvchi tushuncha: geologik zamini, relyefi, iqlimi, tuproqlari, o'simlik turkumi, hayvonot dunyosi, gidrologik rejimining bir xilligi bilan ajralib turadigan va tabiiy chegaraga ega bo'lgan hudud hisoblanadi. Yagona geologik poydevorga ega, bir xil turdagi relyef, gidroiqlim rejimi, tuproq va biotsenozlar birikmasi hamda unga xos bo'lgan morfologik tuzilishga ega bo'lgan landshaft sferasining genetik jihatdan bir hil hududi (segmenti). Landshaft komponentlari - toshlar, suv, muz, qor, tuproq, havo massalari, o'simlik va hayvonot dunyosi.

V.V.Vladimirovning fikriga ko'ra, landshaft - bu o'zaro ta'sir qiluvchi tabiiy va antropogen komponentlardan, shuningdek, quyi taksonomik darajadagi komplekslardan tashkil topgan hududiy tizim. Tabiatni muhofaza qilish nuqtai nazaridan landshaftni resurs (resurslarni o'z ichiga olgan va qayta ishlab chiqaruvchi) tizim sifatida, inson hayoti va faoliyati uchun muhit bo'lgan, genofondni saqlaydigan tizim sifatida, tabiiy laboratoriya va estetik tarbiya manbai sifatida ko'rishimiz mumkin.

A.V.Sycheva esa landshaft tushunchasini o'zaro ta'sir qiluvchi tabiiy yoki tabiiy va antropogen komponentlar va quyi taksonomik darajadagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan hududiy tizim sifatida izohlaydi. Landshaft tushunchasining xuddi shunday izohini "Shaharsozlik va hududiy rejalashtirish" konseptual-terminologik lug'atida ham ko'rishimiz mumkin.

E.B.Alayev landshaft tushunchasini abiotik (jonsiz), biotik (yovvoyi tabiat) va antropogen (inson tomonidan yaratilgan) elementlarning o'zaro ta'sirida rivojlanadigan birikma sifatida izohlaydi.

Landshaft ekologiyasi institutida (Chexoslovakiya, 1988-yil) landshaft komponentlari va elementlarining alohida quyi tizimlarining tuzilishini ochib beruvchi landshaft tizimining diagrammasi ishlab chiqilgan. Landshaft tizimining sxemasi landshaft tushunchasini biosferaning quyi tizimi sifatida belgilashga asoslanadi, u abiotik shakllanishlardan (tog' cho'qqilari, tog' jinslari, qumtepalar, muzliklar va boshqalar), biogenotsinozlar, gidrobiotsenozlar, antropotsenozlar va boshqa elementlardan tashkil topishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Biz mazkur maqolamizda oddiy umumiste'mol so'zlari bilan atamalar o'rtasidagi munosabatga e'tibor qaratgan holda o'zbek va ingliz tilidagi landshaft atamalarining taraqqiyotini o'rganishga emas, balki tanlangan obyekt birliklarining sinxron asosda tahlil qilishni, "landshaft" arxisemali leksema va yaxlit birikmalarning ichki bo'linishlari, nutqiy voqelanishdagi xususiyatlarini aniqlashni maqsad qilib oldik.

Mazkur maqolamizda o'zbek va ingliz tillaridagi landshaft arxisemali atamalarning morfologik xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni quyidagi guruhlariga jaratib, tasniflashni lozim topdik.

I. Ot so'z turkumiga mansub so'z va birikmalar bilan ifodalangan landshaft sememali atamalar;

II. Fe'l so'z turkumiga mansub so'z va birikmalar bilan ifodalangan landshaft sememali atamalar.

1. Ot so'z turkumiga mansub o'zbek va ingliz tillaridagi landshaft arxisemali atamalar. Atamalarning landshaft sememali terminologiyadagi ulushi 90 foizini tashkil etadi. Misol sifatida quyidagi atamalarni keltirib o'tish maqsadga muvofiq.

Masalan o'zbek tilida: *Alaslar* –Yakutiya tekisligida yozda qurib qoladigan ko'llar o'rnida hosil bo'ladigan bo'liq o'tloqlar; *Angor* – hosili yig'ib-terib olingan ekinzor, masalan, bug'doypoya, arpapoya; *Ag'dol* – tog' etagidagi jarlik, xalta dara, kirish qiyin bo'lgan joy, chuqur yer, tog' beli, ov

hayvonlari haydab qamaladigan joy; *Ang'iz* – g'allasi o'rib olingan dala. Ang'izda organik qoldiqlar bo'ladi; *Band* – to'g'on, suv ombori, soy va daryolarga qurilgan to'g'on; *Barxan* – cho'llardagi kuchma qum tepalari; *Bo'sag'a* – O'rta Osiyo va Qozog'istonda tog' oldi, tog' etagida joylashgan qir, do'nglar; *Dasht* – o'tlar bilan qoplangan o'rmonsiz hudud; *Dovon* – tog'ning oshib o'tish qulay bo'lgan joyi; *Qoya* – ko'pincha uchi o'tkir, qattiq tub tog' jinsidan tuzilgan balandlik; *Sayxon* – atrofi ochiq, tekis, keng yalang yer va boshqalar.

Ingliz tilida: *beach* (dengiz bo'yi), *bay* (qo'ltiq), *cavern* (katta g'or), *cliff* (qoya), *forest* (o'rmon), *core* (markaziy joy), *dam* (damba), *depression* (past havo bosimli joy), *desert* (sahro), *nunatak* (muzlik bilan qoplangan joy), *region* (chegarasiga ega joy), *reservoir* (tabiiy va sun'iy ko'l, suv ombori), *savanna* (tropic cho'l- biyobon), *taiga* (Sibir va Kanadadagi qalin o'rmonlar), *lawn* (maysazor).

Fe'l so'z turkumiga doir bo'lgan o'zbek va ingliz tili landshaft arxisemali atamalar. To'plangan misollar tahlilidan shuni ko'rishimiz mumkinki, o'zbek tili landshaft arxisemali atamalar tizimida fe'l so'z turkumiga mansub bo'lgan birliklar juda ozchilikni tashkil etadi. Bunday atamalar tizimida fe'lning harakat nomi shakli bilan ifodalangan landshaft atamalarini kuzatish mumkin. Ingliz tilida fe'l so'z turkumiga oid landshaft arxisemali terminlar deyarli uchramaydi.

Masalan, *Olish* – suvayrig'ich, to'g'on boshi, katta ariq, soy, daryolardan suv chiqarish uchun ochmigan joy. Obikor yerlarda uchraydi. *Oshuv* – O'rta Osiyo va Oltoyda keng tarqalgan dovon. *Ayirish* – daryolar, tog' tizmalari, yo'llarning bo'lingan, tarmoqlangan joyi, kechuv – daryo, soy, ko'llardagi piyoda, otda, mashina va boshqalarda o'tish mumkin bo'lgan sayoz joy.

Landshaft arxiseyemali atamalarining ot va fe'l so'z turkumlari bilan ifodalanishi nisbiydir, chunki bunday atamalar ba'zan sifat va ravish so'z turkumlari bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan, *botiq*, *kungay*, *terskay*, *jim*...

Botiq – bu landshaft atamasi aslida ikki ma'noli qismning, ya'ni harakat-holatni anglatuvchi *bot* yetakchi morfemasiga *-iq* ko'makchi morfemasining qo'shilishidan tashkil topgan. Botiq leksemasi o'zbek tilining izohli lug'atida *ichiga botgan*, *botinqi* ma'nosini bildiruvchi, predmetning turli belgisini bildiruvchi sifat so'z turkumi sifatida berilgan. Geografik atama sifatida esa botiq so'zi o'zining belgi tashuvchi semasini yo'qotib, shu belgi-xususiyatga ega bo'lgan o'rin joy bilan bog'liq ot-landshaft atamasini bildiradi. Botiq – ko'prof tektonik yo'l bilan vujudga kelgan, atrofi baland, tubi ko'pincha tekis, chuqurligi har xil bo'lgan yer yuzasining pastga botgan joyi ma'nosini bildiradi.

Terskay landshaft atamasi – bu atama ham *ters* va *-kay* ma'noli qismlarining o'zaro qo'shilishidan tashkil topgan bo'lib, quyoshga teskari, quyosh tushmaydigan, shimolga qaragan me'nolarini bildiruvchi xususiyat sifatida bo'lib, geografik atama sifatida tog' va tizma tog'larning, jar, vodiylarning quyoshga teskari, shimolga qaragan, soya yonbag'ri ma'nosini ifodalovchi ot so'z turkumi sanaladi.

Jum landshaft atamasi ham aslida harakat-holatning turli belgilarini ifodalovchi ravish so'z turkumi hisoblanadi. Geografik atama sifatida esa daryolar o'zanining suv sekin oqadigan chuqur qismlari ma'nosini bildiradi.

Ingliz tilida *upland* so'zi *up* va *land* leksemalarning birikuvidan tashkil topgan qo'shma so'zli landshaft atamasi hisoblanadi. *Upland* leksemasi balandlikda joylashgan tepalikda kabi ma'nosini bildiruvchi sifat so'z turkumiga oid so'z hisoblanadi. Geografik atama sifatida esa tog'lik, balandlik kabi ot so'z turkumiga kiruvchi landshaft atamasini bildiradi.

Plain so'zi sodda tub shaklidagi atama bo'lib, lug'atlarda bir xil, oddiy, tekis kabi ma'nolarni anglatib, sifat so'z turkumiga oid so'z hisoblanadi. Geografik atamasi sifatida tekislik, tekis yer ma'nosini anglatadi.

Range so'zi ma'lum chegaradagi miqdor ma'nosida ravish so'z turkumiga kiradi. Geografik atama sifatida esa tog' tizmasi ma'nosida keladi.

Top so'zi lug'atlarda yuqori, ustki, tepa degan ma'nolari ko'rsatiladi. Bu ma'noda u sifat so'z turkumiga kiradi. Geografik termin sifatida cho'qqi yoki tepalik degan ma'noni anglatadi.

Landshaftlarning bunday tavsiflanishi landshaft atamalarini turi nomining maxsuslashish darajasini bildiradi. Biz mazkur maqolamizdayuqoridagi izlanishlarda aks etgan nazariy fikrlarga tayanib, "landshaft" arxisemali birliklarning tarkibiy tahlilini ularning turli belgilariga asoslangan holda, bir nechta tasnifiy guruhlariga ajratib tadqiq qilishni maqsad qilib oldik.

XULOSA

Shunday qilib, yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz landshaft tushunchasi tobora fizik-geografik kategoriyadan umumiy ilmiy kategoriyaga aylanib bormoqda, degan xulosaga kelishimiz

mumkin. Aynan shu jihatda akademik L.S.Berg yarim asrdan ko'proq vaqt oldin shunday degan edi: "Geografik landshaft nomi deganda yerning ma'lum (landshaft) zonasi bo'ylab takrorlanadigan qismi ya'ni relyef, iqlim, o'simlik qoplami, hayvonot dunyosi, aholi va nihoyat, insoniyat madaniyati yagona uyg'un yaxlitlikka birlashadigan hudud tushunilishi kerak".

Insonning iqtisodiy va pragmatik faoliyati uchun sezilarli va ahamiyatli bo'lgan ayrim landshaft terminlari (relyef, o'simlik qoplami, suv omborlari, tuproq qoplami kabi), geografik nomlar bo'lgan toponimaya bilan chambarchas bog'liq. Har ikki holatda ham uchraydigan yaqinlik topografik obyektlarning bir xil turi ekanligi bilan bog'liq. Ya'ni, landshaft terminlari *nomina appellativa* bo'lganligi sababli belgilasa, toponimlar *nomina propria* sifatida nomlaydi.

Topografiya obyektlari orasida referentlarning o'ziga xosligi ko'plab landshaft terminlarining nomlanish jarayoniga jalb qilinishiga olib keladi, bu boshqa leksik-semantik guruhlariga qaraganda ko'p uchrovchi holatdir. Mikrotoponimlar va toponimlarning asosiy qismi landshaft terminlarining o'zi xosligi va obyektning qo'shimcha ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi. Toponimik korrelyatsiyalarni jalb qilish imkoniyati landshaft terminlarini, birinchi navbatda, diaxron nuqtai nazaridan o'rganish darajasini chuqurlashtiradi va izlanishlar darajasini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'ulomov P., Mirakmalov M. Toponimika va geografik terminshunoslik – Toshkent, 2005. – 75 b.
2. Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
3. Sh. Usmonova . Ingliz va o'zbek tilida landshaft so'zlarining qiyosiy tahlili va frazealogiya –Uzbek scholar journal – 2023,53-55 b